

keppelstok

STICHTING ALDE FRYSKE TSJERKEN

▲ Orgel Hervormde Kerk te Blessum

***Koorafscheidingen in Friesland
Vondst in Weidum***

VAN DE REDAKTIE

In het voorliggende nummer 48 zijn enkele artikelen gebundeld die weinig verband met elkaar schijnen te hebben. Toch kunnen die herleid worden op één gemeenschappelijke noemer, de stoffering en meubilering van onze kerken: monumentale grafstenen als vloerbedekking en liturgische kunstwerken als meubilair.

Truus Bransma leidt ons de kerk van Oosterend binnen om een kijkje te nemen bij het doxaal, de zangerstribune, ooit door de opdrachtgever(s) vergeleken met twee wereldwonderen uit de klassieke oudheid.

▲ Grafsteen te Hemelum met symboliek (levensboom en gedoopte fakkel)

Ada van Deijk laat ons in de kerk van Weidum een fragment zien van rode zandsteen, mogelijk dat van een doopvont. Zij neemt dit tot uitgangspunt voor een beschouwing over religieuze symboliek, zeer geliefd in Middeleeuwse kerken.

Symbolentaal vinden we ook op de grafstenen, zowel in als rond de kerken. Leon de Bok vraagt voor het waardevolle hiervan onze belangstelling in een artikel over de vereniging "de Terebinth".

Evert Kramer richt in een boekbespreking de aandacht op de visie van de archeologie op de vroegste kerkbouw in Friesland.

Voortdurend verlegt de wetenschap tot nog toe als vaststaand aangenomen grenzen. Daarmee wordt de uitspraak van de cultuurhistoricus Johan Huizinga bevestigd, dat de resultaten van de geschiedwetenschap zelden of nooit definitief kunnen heten.

Het Stichtingsnieuws geeft een rondblik over voltooide maar ook voorgenomen activiteiten.

Tot slot een vooruitblik. Het Decembernummer van de Keppelstok zal een mijlpaal in de geschiedenis van de Stichting markeren, het einde van een 25-jarige periode. Zij staat daarmee tevens voor nieuwe uitdagingen, misschien ook van het verleggen van grenzen.

Zondag Laetare 1994

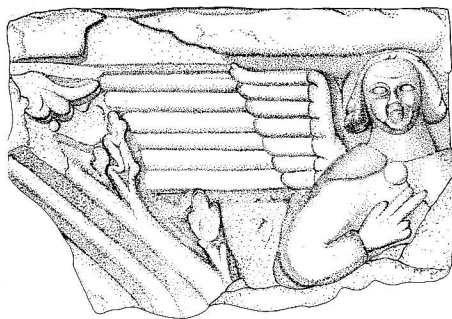
Koorafscheidingen in Friesland (2)

Voor en na het doxaal van Oosterend

Hoge koorwanden in Friesland

Sneek

In Sneek, in de Sint Maartenskerk, doet een vondst van roodzandstenen sculptuur vermoeden, dat hier hoge koorwanden hebben gestaan. De kerkvloer bij het koor is nooit opgegraven, maar het is de decoratie van de steen die in die richting doet denken: aan de ene zijde een engel met aan weerszijden horizontaal gespreide vleugels (afb.11). Aan de andere kant zien we het hoofd van een man met helm, zo te zien een soldaat. Het motief van engel(en) met horizontale vleugels is nog bewaard aan de hoge koorwanden in de Sint Michaelskerk te Hildesheim. Zij vormden daar als het ware een kroonlijst boven het koorgestoelte dat binnen de koorwanden stond. Aan de buitenzijde waren Christus en Maria, ieder tussen apostelen en patroonheiligen van de kerk, afgebeeld, met aan de schipzijde taferelen uit het leven en lijden van Christus. Een en ander wordt rond het jaar

▲ 11) Aftekening van een stuk roodzandstenen sculptuur, gevonden in grond naast de Martinikerk in Sneek. Aan de achterzijde een man met helm. Mogelijk is deze steen afkomstig van hoge koorwanden; de kant met de engel kan dan binnen het koor geweest zijn; die met de soldaat aan de buitenzijde, misschien als onderdeel van een lijdensscene? Datering kort na 1300? Afm.: h. 0,15, br. 0,22, d. 0,11 m. Het fragment bevindt zich in het Scheepvaartmuseum/Sneker Oudheidkamer

1200 gedateerd. Gedacht wordt aan voorbeelden uit het Rijnland.

Het fragment in Sneek moeten we minstens een eeuw later dateren. Maar de voorstellingen (engel aan de ene zijde, soldaat aan de andere zijde) passen in het Hildesheimer schema; de soldaat zou uit een lijdensscene kunnen stammen.

Welke redenen zijn er om te denken aan hoge koorwanden in de Sneker kerk? De geschiedenis van de kerk leert ons, dat in 1284 het patronaat ervan werd overgedragen aan de Johanniterorde, een militair-geestelijke orde die oorspronkelijk de verpleging van kruisvaarders naar het H. Land tot taak had. Toen deze zich daar moest terugtrekken werd haar door vorsten of bisschoppen vaak een vestigingsplaats elders aangeboden. Het patronaat hield onder andere in, dat de betrokken commandeur de pastoor van de kerk mocht benoemen. Dikwijls nam hijzelf of een van de mederidders deze functie over en veelal waren ook de overige parochiegeestelijken medebroeders. Zo ontstaan semi-kloosterlijke gemeenschappen, verbonden aan de parochiekerk die zij bedienen. We zien daar vaker koorafscheidingen, die identiek zijn aan die in kloosterkerken. Een hoge koorwand als omheining van de koorruimte was er zeker op zijn plaats. Het feit dat omstreeks 1300 begonnen wordt met een volledige nieuwbouw van de Sint Maartenskerk zal zeker verband houden met deze overname door Johanniters. Ook de verzelfstandiging van Sneek als dekanaat in die periode zou zowel met nieuwbouw als overname in verband kunnen staan (20).

Doxaal te Oosterend

Er zijn maar weinig doxalen in Friesland bekend en slechts een is er overgebleven: een uniek exemplaar, het doxaal in de Sint Maartenskerk te Oosterend. Het moet in zijn ontstaanstijd veel opzien hebben gebaard. Zowel in vorm als in stijl was het waarschijnlijk in 1554 een ongekend feno-

meen in de Friese landen. De dubbele galerij is van geen enkel doxaal waar dan ook bekend. De stijl was toen 'modern', die van de zogenaamde Hollandse renaissance - een befaamde kunst-stroming in de Nederlanden, gewild bij adel en grotestadsbesturen. Dat de parochie van Oosterend zich een kunstwerk uit deze sfeer kon veroorloven kwam voort uit een samenloop van omstandigheden die sinds 1875 onderwerp van een aantal publicaties zijn geweest ⁽²¹⁾. Hieronder worden deze publicaties kort samengevat; enkele nog niet beschreven gedachten en vondsten kunnen het beeld afronden.

Architectuur

Het doxaal met zijn drie bogen neemt de volle breedte (9.25 meter) en hoogte van de kerk in; het is 3.25 meter diep en stond aanvankelijk ruim 3.50 meter verder naar het westen in het kerk-schip. Een teruggevonden deurtje vanuit de sacristie naar de bovengalerij duidt hierop, evenals de situering van funderingsresten voor twee volksaltaren, die oorspronkelijk onder de doxaaltribune stonden, aan weerszijden van de middendoorgang. Het is een typische vertegenwoordiger van het arcade-doxaal, in de vorm zoals die in de zestiende eeuw gebruikelijk werd. De onderbouw is nu geheel open, maar moet aanvankelijk in de zijvakken een afscheiding achter de altaren hebben gehad, zoals gebruikelijk wel een hekwerk. Ook de middendoorgang moet afsluitbaar zijn geweest, waarschijnlijk met een hek aan de koorzijde. Immers, al koos men voor een grotere openheid tussen koor en volksruimte, toch moesten het hoogaltaar en de kerkschatten beschermd kunnen worden. Traditioneel plaatste men in deze periode stevige hekken voor dat doel; we zien die nog vaak op laat-middeleeuwse schilderijen afgebeeld.

Hoewel er bij een kerkrestauratie in 1862 het nodige met het doxaal moet zijn gebeurd, is het toch in zijn hoofdlijnen en decoratie bewaard. De verplaatsing dichter naar het koor toe, de bouw van een noodtrap vanuit het koor naar de bovengalerij, en opfrissing van de beschildering dateren waarschijnlijk uit die tijd ⁽²²⁾. Het was toen blijkbaar als volksgalerij in gebruik; waarschuwingsbordjes uit de vorige eeuw (niet roken, niet spuwen, niet praten, geen klom-

pen) zijn nu in de sacristie aan de trapopgang te zien. Tot de recente restauratie was het doxaal aan de koorzijde geheel dichtgezet, met een houten wand; mogelijk gebeurde dat al kort na de reformatie.

Het doxaal (afb.12 en omslag Keppelstok nr. 47) is geheel uit eikenhout opgebouwd. De benedengalerij wordt gedragen door vier vrijstaande en vier muurpijlers, waartegen zowel aan de schip- als aan de koor-zijde een gecanneleerde (in de lengte gegroefde) zuil staat.

De pijlers zijn met elkaar verbonden door rondbogen en dragen daarboven een architraaf (dekbalk) met een fries. De vlakken terzijde van de bogen (zwikken) zijn rijk gedecoreerd met mensfiguren, maskers, blad-vormen en fantasieën. Het bovenfries toont zowel aan schip- als koor-kant negen scènes uit het Oude en negen uit het Nieuwe Testament, met op de architraaf daaronder cartouches (omgekrulde schildjes) die de bijpassende schrifttekst vermelden.

Deze afsluiting van de onderbouw draagt op zijn beurt weer de borstwering voor de bovenste galerij. Aan de kant van het koor bestaat de borstwering uit gesloten rondboognisjes, aan de schipzijde zijn deze nisjes open. De borstwering wordt gedekt door een lijst, waarop aan beide zijden in vrij kleine letters een latijnse tekst is weergegeven; de meeste aanwezigingen werden waarschijnlijk toch niet geacht deze te kunnen lezen.

De acht zuilen aan voor- en achterzijde staan vrij van de onderbouw en worden bekroond door z.g. composiet-kapitelen (een combinatie van ionische krulmotieven met corinthische acanthusbladeren). Daarboven zetten de zuilen zich voort in een vierkante pijler, rijk gedecoreerd met snijwerk en drie-maal onderbroken door een eenvoudige blok- of dekplaatvorm. Op het bovenste kapiteel rusten de rondbogen van de bovengalerij. Aan de koorzijde staan daartussen vier kariatiden (dragende vrouwenfiguren), aan de schipzijde hun mannelijke tegenspelers, vier atlanten die hier het bijschrift 'perzen' kregen. Op hun hoofden rusten opnieuw tekstfriezen, nu met duidelijk leesbare letters, ieder een nederlandse bijbeltekst tonend. Een stevige kroonlijst sluit het geheel af; bij de (her-)bouw van het houten kerk-gewelf in 1862 heeft men dat zorgvuldig bij de hoogte van het doxaal aangepast.

Terwijl de benedengalerij gedekt is met stergewelfjes en zeer rijk gedecoreerd met

▲ 12) Het arcade-doxaal in de Sint Maartenskerk te Oosterend, gezien vanuit het schip der kerk. Opnieuw in gebruik voor zijn oorspronkelijk doel: tribune voor zangers. Het orgel bevindt zich nu aan de westzijde van de kerk; bijna zeker stond er aanvankelijk ook een orgel op het doxaal. We zien het 'Gelegenheidskoor', repeterend o.l.v. mevrouw Rixt Zijlstra-Witteveen

maskerkoppen binnen vierkante cassetten in de rondbogen, zien we in de bovengalerij eenvoudiger netgewelven maar wel met dezelfde versiering. In totaal zijn er 365 maskers, waarvan de kwaliteit altijd bijzonder geroemd is ⁽²³⁾.

De kleurstelling van het doxaal roept bij een onvoorbereide kijker nogal wat vragen op; de bonte combinatie van gemarmerd hout in wit, zwart en donkerrood doet erg overdadig aan. Bij de recente restauratie van de kerk zijn geen wijzigingen in dit kleurenschema aangebracht. Een onderzoek naar de oorspronkelijke verflagen vond niet plaats ⁽²²⁾, maar het lijkt aanne-

melijk dat de gedeeltelijke kleuring van de bijbelse reliefs en de figuren in de boogvlakken niet de oorspronkelijke was. In de "Hollandse Renaissance" werden reliefs en beeldengroepen bij voorkeur wit gehouden. Mogelijk werden de kleurtjes in de reliefs pas in 1862 aangebracht? Bij de recente restauratie bleek ook, dat de wit gemarmerde panelen tegen de benedenpijlers althans voor een deel hergebruikt waren. Aan de achterkant trof men schetsen voor een eenvoudige decoratie van renaissance bladranken aan; zo te zien waren ze slechts als proef begonnen ⁽²²⁾. Zouden deze zo zijn uitgevoerd dan had het doxaal naturel-

eiken pijlers gehad. Misschien was al het houtwerk eerst in eikenkleur gedacht, met alleen de beelden en reliëfs in wit? Dat zou het aanzien sterk beïnvloed hebben. Bovendien zou in dit geval de gelijkenis met een veelbesproken grafmonument, voor Edo Wiemken in Jever, veel groter zijn geweest.

Bouwer(s)

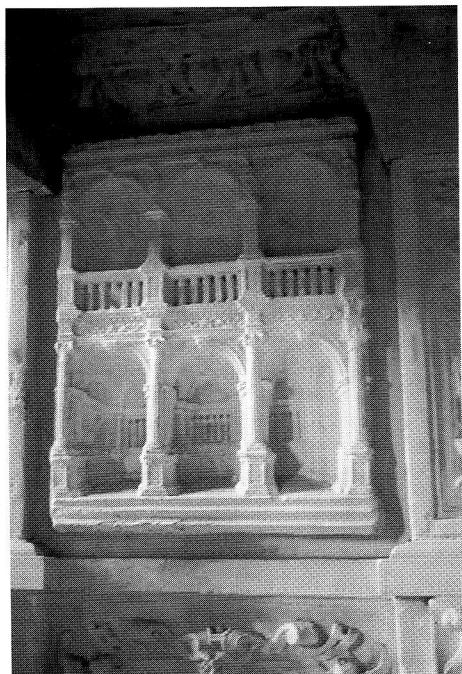
De vraag naar de maker(s) van het doxaal en het grafmonument hield de gemoederen in de Friese landen lang bezig. Op het doxaal staat aan de koorzijde een latijnse versregel, die de 'kunstzinnige vormgeving van een zo groot kunstwerk' bezingt. Die regel wordt besloten met de naam 'Hein: H'; tussen de poten van de tweede H staat het jaartal 15-54. De dubbele punt achter de naam 'Hein' duidt een afkorting aan. We zullen hier dus een naam als 'Heinrich' of dergelijke moeten lezen. In de speurtochten naar de volledige naam van de maker is men gestuit op Heinrich Hagarth, die in 1563 genoemd wordt als medewerker van Cornelis Floris de Vriendt van Antwerpen. Deze was een beroemde bouwmeester, die sinds 1548 veel in Noord-West-Duitsland, Scandinavië en de Baltische landen gewerkt heeft. Hij had daar meestal lokale kunstenaars als hulpen en mogelijk was Hein: H. toen al bij de werkzaamheden van Cornelis Floris betrokken. Tijdens de kerkrestauratie kwam ook een fraaie grafzerk te voorschijn, gemaakt voor ene Sibbe Sipkis en zijn vrouw Mary Sibe Meylama, die de vormen van het doxaal als het ware herhaalt: een bogengalerij, geaccentueerd door cassetten, omlijst door een klassiek tempelfrontje waarvan de zuilen gedragen worden door twee kariatiden. Een cartouche onderaan de grafsteen vermeldt: 'Heino huius operis autor': 'Heino is de ontwerper/maker van dit werk'. De zerk, gedateerd 1556, is van een verfijnder afwerking dan het doxaal en heeft een klassieker voorkomen. Niettemin zijn stijl, jaartal en naam van de 'autor' teveel overeenkomend om niet aan dezelfde persoon te denken (24).

Of we 'autor' als 'ontwerper' dan wel als 'maker', ofwel beide moeten lezen, is juist in het besproken tijdvak niet altijd duidelijk. In de vrij bescheiden situatie van de Oosterendse kerk mogen we wel denken aan een kunstenaar met kennis van de Oud-

heid, die op aanwijzingen van de opdrachtgevers dit doxaal ontwierp - naar hun en zijn idee der 'antycyken'. Hij zal de werkzaamheden geleid en gedeeltelijk zelf hebben uitgevoerd en werd in het opschrift daarvoor geëerd. De latijnse teksten kunnen uit de kring van deze opdrachtgevers gekomen zijn, waarover later meer.

Speurwerk in archieven leverde ook een gegeven op en wel de vermelding van twee kistmakers die op een boelgoed in 1553 in Lutkewierum enig huishoudgoed kochten: 'Pier Jochim zoen kystmaker toestereind.... item Bauck Heyn kystemaekers wif' (25). Een kistmaker was in die tijd de ontwerper en bouwer van grote houten interieurstukken, zoals koorgestoelten, preekstoelen en.... doxalen. De aanwezigheid van twee kistmakers tegelijk in het dorp Oosterend doet vermoeden, dat zij daar aan een groot karwei werkten. Daarnaast hadden zij waarschijnlijk hulp van lokale handwerkslieden, die mogelijk in Oosterend de ook nog aangetroffen initialen IB, CDV en HL hebben achtergelaten. Als Heinrich een Friese vrouw trouwde, zoals de aantekening laat vermoeden, dan had hij een reden te meer om in Friesland een werk van lange duur aan te nemen; het doxaal vergde waarschijnlijk twee jaar, van 1552 - 1554. Mag in Oosterend de werkzaamheid van Hein(rich) Hagarth worden aangenomen, voor het grafmonument in Jever meent men, dat tegen zijn werkzaamheid aldaar tussen 1560 en 1563 niets zou zijn in te brengen (26). Elders is de opinie verdeeld. Op het monument te Jever werd weliswaar enkele malen het teken H-H aangetroffen, maar dat lijkt veeleer op een houwersonder, zoals dat in de steengroef ter controle werd aangebracht. De trotse vermelding van de 'autor' in Oosterend laat zich daarmee niet verenigen. Dat geldt temeer, omdat wij weten, dat Hein(rich) Hagarth in 1563 opgeroepen wordt, als medewerker uit het atelier van Cornelis Floris, voor beeldhouwwerk aan het grafmonument van keizer Maximilian II in Innsbruck.

De dubbelgalerij, afgebeeld onder de graftombe in Jever, werd altijd graag aangevoerd als argument voor de werkzaamheid aldaar van Hein: H. (afb.13). Inderdaad vertoont ze veel gelijkenis met het Oosterendse doxaal. Het kan een aanwijzing voor de stijl van Cornelis Floris zijn, maar dan in het algemeen.

▲ 13) De dubbelgalerij aan een der dragers van het grafmonument in Jever, 1564. De overeenkomst met het doxaal in Oosterend lijkt groot (zie ook afb.12), maar deze galerij is 'klassieker renaissancestisch' van vormgeving. Eerder zouden beide naar eenzelfde voorbeeld gemaakt kunnen zijn, evenals de grafzerk in de kerk te Oosterend

Dergelijke dubbelgalerijen vinden we vooral in de zestiende eeuwse voorbeeldboeken van Italiaanse architecten. Juist deze boeken werden in de kring van Cornelis Floris en zijn werkplaats veel toegepast (27).

De geest van de Renaissance in de Nederlanden wordt enerzijds gekenmerkt door de herleving van wetenschappen en kunst der klassieke Oudheid, zoals die in Italië begonnen was. Men ziet de verworvenheden van de klassieke romeinse Oudheid als die van het vroege christendom. Meer kennis van de klassieke wijsbegeerte leidt hier tot een verdieping van de persoonlijke geloofsbeleving, gebaseerd op overtuiging in plaats van gedachtenloze navolging (28).

Dit christelijk humanisme, waarvan Erasmus de grote exponent was, heeft het geestelijk leven in de Nederlanden meer dan wat ook bepaald. Het is ook uit die bron, dat het doxaal in Oosterend vorm werd gegeven.

Iconografie

Het program van afbeeldingen en teksten die we erop vinden, kunnen we in vier groepen verdelen. Het meest in het zicht staan de nederlandse en latijnse teksten op de friezen van onderbouw en bovengalerij. Dan zijn er de Kariatiden en Perzen, vier van elk, verder de wat minder in het oog lopende relieffes met bijbelse scènes en tenslotte de uitbundige ornamentiek van arabesken, maskers en andere grotesken, die de architectuur als het ware overdekken.

Al deze afbeeldingen en versieringen passen in het kader van het christelijk humanisme en de manier waarop in de stijl van de Hollandse Renaissance de herleving van de klassieke Oudheid werd verbeeld.

De nederlandse teksten blijken te zijn overgenomen uit de nederlandstalige bijbel die in 1530 door Van Liesveldt in Antwerpen werd uitgegeven en in de noordelijke Nederlanden evenals vroegere en latere drukken groot onthaal vond. De diverse edities vertonen kleine tekstverschillen, tot die van 1542 die door de Kerk als ketters veroordeeld werd (29).

Beide teksten zijn in grote romeinse letters aangebracht: aanmaningen tot een persoonlijke humanistisch getinte geloofsbeleving. De latijnse teksten zijn kleiner geschreven en zullen voor het merendeel der kerkgangers niet begrijpelijk zijn geweest: zij richtten zich tot de ontwikkelde elite die het latijn machtig was en de klassieke verwijzingen kon plaatsen. Ze zijn in klassieke latijnse versregels (hexameters) verrat. Zowel opdrachtgevers als kunstenaar maken duidelijk, dat zij de taal en geschiedenis van de klassieke Oudheid kennen en haar kunstuitingen uit vroomheid willen evenaren, zonder daarbij op de kosten te zien. Ze gaan zelfs zo ver hun doxaal te vergelijken met wereldwonderen als het beroemde beeld van Phidias en de kolos van Rhodos. Kariatiden en Perzen (Atlanten) waren symbolische figuren uit de Griekse Oudheid die trouweloosheid en zwakte verbeelden. De ondertitel 'Figur der Persen' benadrukt die symbolische functie; immers voor straf moesten zij de last van de Griekse tempelfronten dragen. In Oosterend torsen zij de zware kroonlijsten, met daarop de vrome nederlandse teksten. We kunnen ze in deze samenhang wel interpreteren als de zondige en zwakke mens die de op-

dracht tot een deugdzaam leven moet dragen en vervullen.

De bijbelse scènes in het hoofdstel van de benedengalerij zijn gegroepeerd in zes combinaties van drie, waarbij geen chronologische volgorde in acht werd genomen. Omdat ze telkens per drie uit een stuk hout zijn gesneden kan er niet gedacht worden aan een orderlinge verwisseling bij restauraties of anderszins. De merkwaardige vorm van deze langgerekte relieffjes vloeit noodzakelijk voort uit de plaatsing op een breed maar laag fries. De afbeeldingen blijken naar prenten in Antwerpse bijbels te zijn gemaakt, evenals de overeenkomstige friesjes aan de graffombe in Jever. De voorbeelden zijn gekozen uit diverse bijbeluitgaven rond 1530 ⁽²⁹⁾. Omdat de illustraties in deze bijbels (bijna) vierkant zijn moest aan beide zijden de afbeelding worden aangevuld met min of meer bijpassende scènes; maar vooral werden daarvoor zuilengalerijen of boompertijen benut. De indruk is meestal gekunsteld. De kleurstelling, waarschijnlijk niet volledig au-

thentiek, kwam ook al aan de orde. De tekstschildjes onder iedere scène, zwart met goud, zijn zeker in de vorige eeuw opnieuw geschilderd (zie afb. 14a en 14b).

Er is dus geen chronologische samenhang tussen de gekozen scènes. Ook zijn de zeven voorbeelden uit het Nieuwe Testament niet direct met die van het Oude in verband te brengen. In algemene zin kan gesteld worden, dat de aangehaalde bijbelverhalen spreken van een directe verhouding tussen God en mens. Dat was een typerend kenmerk van het christelijk humanisme: voor een ingewijde elite, dat wel.

Opvallend is het aantal scènes waarin de tempel een rol speelt, in positieve dan wel negatieve zin. Kunnen we dit interpreteren als de zuiverheid die de Moederkerk moet betrachten? Opvallend is hier de afbeelding van de priesters van Bel, die gestraft worden voor hun tempelmisbruik. Voorzover bekend is dit de eerste maal dat deze gebeurtenis wordt opgenomen in een beeldprogramma ⁽³⁰⁾.

▲ 14a/14b) Oosterend: detail van de middenboog in het doxaal, gezien vanuit het schip. De figuur die het linker boogveld vult, zou Adam kunnen zijn (aan de rechterzijde is een naakte vrouw afgebeeld waarin we dan Eva kunnen vermoeden). De weergave van figuren, geheel 'gevangen' in z.g. rolwerk, is typisch voor de Hollandse Renaissance, vooral in het Noorden. Cornelis Floris had hierin een bijzondere fantasie ontwikkeld en werd dankbaar geïmiteerd door leerlingen en navolgers. Boven de mannenfiguur zien we dat gedeelte van de bijbelse friezen, waarop de geschiedenis van Daniel en de priesters van Bel staat weergegeven. Het voorbeeld uit een platenbijbel is door middel van zuilenrijen in de breedte 'gerekt' om het vlak te kunnen vullen. Het zwarte schildje met gouden rolwerk geeft de bijbelse vindplaats aan, overigens de enige scène die uit een apocrief boek werd genomen

Financiering

Hier raken we aan de naspeuringen, in 1987 gepubliceerd door D.J. v.d. Meer ⁽³¹⁾. Hij onderzocht de financiering van het doxaal: wie betaalden het en wat waren dat voor mensen? De parochie van Sint Maarten had een ruim grondbezit, bedoeld om het kerkgebouw in stand te houden en te verfraaien. Het feit dat vier geestelijken er vast aan verbonden waren wijst ook op een ruim inkomen voor de kerk.

Gebleken is nu, dat met name in de jaren tussen 1551 en 1555 de vicaris (kapelaan) van de parochie, Laes Jaeckles Albada, tesamen met het kerkbestuur en de vier fungerende kerkvoogden, een bedrag van 2166 carolusguldens leende op onderpand van grondbezit of pachtrechten. Deze bedragen zijn twee- tot viermaal zo hoog als in andere jaren. Het lijkt aannemelijk, dat dit geld besteed werd aan de aanschaf van materialen en de bouw van het doxaal. Voordien was in 1547 al eens 460 guldens geleend door vicaris Albada en Sibble Sipckesz (degene die in 1553 de grafzerk voor zijn eerste vrouw zou bestellen): mogelijk een bedrag dat diende voor een renovatie van het kerkinterieur? Het doxaal zou dan de kroon op dit werk geweest zijn.

Van de kerkvoogden in kwestie was Syerck Syercksz van Donia, grietman van Hennaarderadeel de belangrijkste. Allen kwamen echter uit families, die vooraanstaande functies in het kerkelijk en wereldlijk bestel bekleedden. Studie van latijn, theologie en rechten kwam er veel voor. Van der Meer ziet in de Donia's de drijvende kracht achter de bouw van het doxaal (zij namen bijna 900 carolusguldens van de 2166 voor hun rekening).

Doxalen elders in Friesland?

Uit documenten over enkele kloosterkerken is bekend, dat er een doxaal stond. Het gaat om de Premonstratenser kloosters *Mariengarde bij Hallum* en *Mariendal bij Lidlum*. Van het eerste wordt in 1533 verhaald hoe de zojuist overleden abt Paulus de kloosterkerk verfraaide onder andere door de plaatsing van een doxaal. Kloosterkerken van deze orde hadden al in de twaalfde eeuw als regel een doxaal en zo zal dit exemplaar in Mariengarde wel niet het eerste zijn geweest ⁽³²⁾. Van Mariendal wordt gemeld, dat in 1268 de kloosterkerk gewijd wordt, waarbij twee categorieën

altaren apart genoemd worden: 'twee altaren ter zijde' en de 'altaren in het koor achter het hoofdaltaar'. De laatste waren voor de mislezende monniken bedoeld, de eerste, 'terzijde', kunnen wel niet anders zijn dan twee volksaltaren, die onder een doxaal aan de schipzijde stonden.

Over de kraak in de kerk van het Windesheimer klooster *Thabor bij Sneek* werd in begin zestiende eeuw gesproken als 'leken kraak'; duidelijk gaat het hier dus om een volksgalerij ⁽³³⁾.

Van de talloze andere kloosterkerken in Friesland is in dit opzicht niets bekend. We kunnen nauwelijks aannemen, dat in Friesland de situatie anders was dan elders in de Nederlanden en Europa; het moet haast zo zijn, dat alle sporen ervan verdwenen.

Alleen in de Dominicaner *Jacobijnenkerk in Leeuwarden* lijkt een aanwijzing voor een doxaaltrap aan de zuidkant van de zuidelijke hoekpijl van het koor aanwezig. Een plattegrondtekening dd. 1835, door architect Romein, vermeldt op die plek een bergkast. Daarin zijn vier treedjes van een wenteltrap aangegeven, die naar een doxaaltribune zou kunnen leiden. Verder is ook hier niets bewijsbaar. ⁽³⁴⁾

De Cistercienser kloosterkerken hadden nooit een doxaal, alleen een dwarsmuur ter scheiding tussen monniken en lekenbroeders. Ook daarvan is in Friesland niets terug gevonden. Bij het speuren naar verdwenen doxalen kunnen bouwhistorische resten heel belangrijk zijn: funderingen van de doxaalachterwand en/of de arcadepijlers - resten van aanzetten in de vieringpijlers of de zijmuren - het overgebleven fundament van volksaltaren die onder het doxaal stonden, zoals in Oosterend het geval was - lage venstertjes die naast deze altaren zicht en licht boden - hoge venstertjes die een enkele maal worden aangetroffen, ter verlichting van de doxaaltribune. Vinden we bij restauratie een of meer van deze sporen, dan kunnen ze ons op weg helpen bij het eventueel reconstrueren van een doxaal. Ook in andere situaties zien we echter wel zijaltaren en lage venstertjes, zoals in Janum; dat kan verwarrend zijn.

Koorhekken in Friesland

Eenvoudiger na-reformatorische koorhekken zien we o.a. in *Kimswerd* en in *Ferwerd* sedert de restauratie in 1927.

▲ 15) *Het Renaissance koorhek in de Gertrudiskerk te Workum, gedateerd 1569*

Een fraai koorhek, in 1569 gemaakt voor de *Sint Gertrudiskerk in Workum*, is een illustratie van dit type koorafscheiding. He-

laas is er maar een deel van over; het middestuk verdween spoorloos tijdens de restauraties in 1974/75 (afb.15). Het bestaat uit een eenvoudige onbewerkte borstwering, waarop balustervormige spijlen (in vaasvorm) rusten, die aan de zijden worden afgesloten door gecanneleerde pilasters met composiet-kapitelen. De spijlen zijn door boogjes verbonden, waarboven medaillons zijn gesneden: telkens een man en vrouw die elkaar aankijken, met een sierrozet tussen hen in. Een stevige kroonlijst besluit het geheel, dat een harmonische en consequente opbouw toont, in de geest van de klassieke Renaissance, die in Nederland niet (meer) zo vaak voorkomt. Er is geen enkel christelijk motief aan af te lezen. Mogelijk is het daarvan 'geschoond', toen de Reformatie zijn intrede deed in deze kerk. Te denken valt aan verhalende reliefs op het benedenschot en beelden (-groepen) boven op de kroonlijst.

Tussen de medaillons staat een opschrift: 'D.P.A. 1569 schoon heeft gemacht Claes Thiebbezoen'. Ook hier een woord van lof aan de maker: Hein Hagarth was in dit tijdsgewricht zeker niet de enige!

Noten:

20. B. van Haersma Buma, 'De Grote of Martinikerk te Sneek - Lotgevallen van een middeleeuwse stadskerk', in: Publicatieband Stichting Alde Fryske Tsjerken, III, november 1982, p. 53 e.v.

21. Literaturopgaven o.a. in: Hugo Kingmans, 'Kraak te Oosterend', p. 69, serie Monument van de Maand, Leeuwarden, 1986

22. mededeling van architect R.Kylstra te Drachten, die in de tachtiger jaren de kerkrestauratie leidde - eiken panelen nu in vitrine op het koor

23. zie ook H. Kingmans, p. 27 e.v.

24. idem, p.65 e.v.

25. Ph.H. Breuker, 'Hat Heinrich Hagart dochts de Eastereiner kreake mei makke?', in: Ut de smidte van de Fryske Akademy, II, 1977, nr. 2, 18

26. Mededeling van Dr. U. Meiners, directeur Schlossmuseum Jever; dat betreft ook het fraaie gesneden plafond in het slot Jever.

27. Cornelis Floris' schoonvader, Pieter Coecke van Aalst, vertaalde en drukte in 1539-1540 al het architectuurboek van de Italiaan Seb. Serlio, 'L'architettura' uit 1537.

28. H.P.H. Jansen, 'Geschiedenis van de Middeleeuwen', 1986, p.376 e.v.

29. Hessel Miedema, 'De Bijbelse ikonografie van twee monumenten: de 'kraak' te Oosterend (Fr.) en

het grafmonument van Edo Wiemken te Jever', in: Bulletin KNOB, 1978, p.61-88

30. T.Stam, 'Een apocriefe geschiedenis op wit damast', in: Catharijne Brief no. 31, oktober 1990, p.9 e.v. (uitg. Catharijne Convent Utrecht)

31. D.J. van der Meer, 'Kunstenaar en opdrachtgevers van twee monumenten in Oosterend', in: De Vrije Fries, LXVII, 1987, p.27-40

32. H. Halbertsma, 'De kroniek van de Witherenabdij Mariendal te Lidlum' en gedeeltelijke vertaling van 'Sibrandus Leo's Abtenlevens der Friesche kloosters Mariengarde en Lidlum', in: Berichten van de Rijksdienst Oudheidkundig Bodemonderzoek, V, 1954, p.94-136

33. R.Steensma, 'Het klooster Thabor bij Sneek en zijn nagelaten geschriften', 1970, p.57

34. Rijksdienst Monumentenzorg Zeist, afd. Collecties (tekeningen)

*) Truus Brandsma te Leusden deed bij de Utrechtse Monumentendienst een onderzoek naar Middeleeuwse woonhuizen; studeerde in 1989 met een scriptie over Groninger doxalen af als kunsthistorica in de richting "Middeleeuwse bouwkunst"; is betrokken geweest bij reconstructies van doxalen in Duitsland; bereidt een promotie voor over Nederlandse doxalen.

Een bijzondere vondst in Weidum

Op zoek naar romaans - in verband met een boek over roomaanse bouwkunst in Nederland - bracht ik in 1989 een bezoek aan de kerk van Weidum.

Het gebouw bleek uit gele kloostermoppen opgetrokken en romano-gotische stijlkenmerken (13e eeuw) te vertonen. De tufstenen toren was duidelijk het oudste bouwdeel, dat wil zeggen 12e-eeuws en kon als romaans worden geduid. Wat dat betreft was het bezoek zeker niet vergeefs. Maar nog verrassender was de ontdekking in de kerk zelf: daar bevond zich een groot plat stuk rode zandsteen waarvan de rand versierd was met hagedisachtige beestjes. De vorm ervan is twaalfhoekig, de rand waar de diertjes op zijn aangebracht ligt lager. Deze vormgeving wijst erop dat we hier met een (afgeslagen?) voetplaat ofwel basement te maken hebben.

▲ *Het fragment in Weidum*

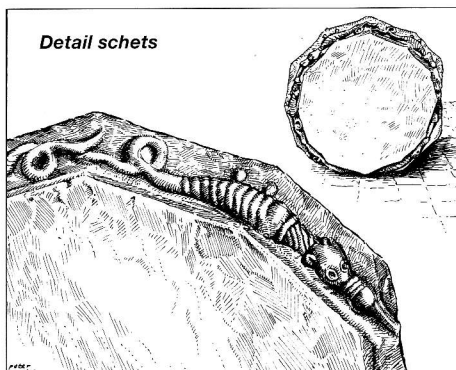
De koster, de heer Dirk Limburg, vertelde dat hij het - toen hij in 1988 in Weidum was komen wonen - in zijn tuin had aangetroffen. Hij besloot vervolgens het basement naar de kerk over te brengen om het voor verdere verwerking te sparen. Sindsdien kan het daar bekeken worden.

Zoals gezegd wordt het zandstenen basement op de rand gesierd door in totaal zes

kleine kruipende dieren met lange staarten, die aan hagedissen dan wel salamanders doen denken. Behalve de gebruikte steensoort wijst ook de vormgeving van de beestjes op een datering in de 12e eeuw. Daarmee kan dit basement tot de roomaanse sculptuur gerekend worden. Om een indruk van de omvang van het blok te geven: het heeft een doorsnede van ongeveer 78 centimeter en de dikte bedraagt zo'n 9 centimeter.

Op zich verkeert de voetplaat in goede staat, hoewel een gedeelte van de rand beschadigd is. Daardoor is een van de zes diertjes vrijwel geheel verdwenen: alleen zijn bek is nog enigszins zichtbaar. De overige vijf bleven echter erg gaaf bewaard, zoals bijvoorbeeld uit de detaillering van de pootjes blijkt. De wijze waarop de dieren zijn weergegeven getuigt van een geestige aanpak. Hun staarten zijn in speelse lussen gedrapeerd; twee hagedissen bijten in de staart van een soortgenoot. De overige vier hebben de bek naar elkaar toegewend en houden iets staafvormigs vast. De lijven van de beestjes bestaan uit min of meer horizontale ringen dan wel banden, die in het midden het breedst zijn. Bij de nek zijn de ringen verticaal en schuin wegdraaiend aangebracht. Ook hun pootjes zijn met zorg uitgevoerd. Elke hagedis heeft een snuit die eveneens uit enkele horizontale, maar dan kleinere banden bestaat. Twee cirkels - de ene binnen de andere geplaatst - verbeelden de ogen, terwijl kleine ronde oren de koppen completeren.

Natuurlijk is de grote vraag waar dit basement deel van heeft uitgemaakt. Het ligt voor de hand dat in de determinatie van de

dierpjes de verklaring kan worden gezocht, maar omdat ze niet natuurgetrouw zijn weergegeven, blijft onduidelijk of we hier met hagedissen of met salamanders te maken hebben. Het biologische verschil tussen beide is dat de hagedis een reptiel is met een geschubde huid, de salamander daarentegen een amfibie zonder schubben. De ringen op het Weidumer basement suggereren een geschubdheid, zodat we hier mogelijk met hagedissen te maken hebben.

Wie de Physiologus raadpleegt, een invloedrijk theologisch handschrift uit de tweede eeuw, waarin allerlei diersoorten een symbolische betekenis toegeschreven krijgen, komt daarin zowel de hagedis als de salamander tegen. De salamander wordt veelal met vuur in verband gebracht: het dier zou niet alleen in de vlammen kunnen leven maar ook in staat zijn ze te doven. Door de goede vlammen brandend te houden en de slechte te doven symboliseert de salamander de rechtvaardigheid.

Over de hagedis vertelt de Physiologus dat dit dier bij het ouder worden blind wordt maar daarvan geneest door zijn ogen naar de zon te wenden. De mens zou, aldus de Physiologus, ook de zon moeten zoeken, te weten de zon der Gerechtigheid, Christus. Behalve zijn verlangen naar het - geestelijk - licht blijken nog twee andere aspecten van de hagedis een rol te spelen: zijn ver-veling en zijn winterslaap. In de christelijke tijd wordt zijn vervelling als een vorm van verjonging dan wel wedergeboorte opgevat. Daarnaast interpreteerde men ook het ontwaken uit de winterslaap als een opnieuw geboren worden.

Terugkerend naar het Weidumer basement, lijkt het mij het meest waarschijnlijk hier met hagedissen van doen te hebben. Als we namelijk de lijn van de laatste interpretatie doortrekken naar de liturgische praktijk van de kerk dan komen we min of meer uit bij het doopritueel: de onderdompeling in het water vernieuwt de mens, doet hem als een gelovige wedergeboren worden. Het basement zou, met andere woorden, wel eens als voet van een doopvont kunnen hebben gediend. Deze doopvont zou dan zelfs al in de voorgangster van de huidige kerk hebben gestaan, de kerk waarbij de tufstenen toren oorspronkelijk behoorde.

Geraadpleegde literatuur:

- H. Biedermann, *Knaurs Lexikon der Symbole*, München, 1989
Elseviers Reptielen- en Amfibieëngids, Amsterdam/Brussel, 1978
 E. Kirschbaum, *Lexikon der christlichen Ikonographie*, Freiburg im Breisgau, 1990
 H. Sachs e.a., *Christliche Ikonographie in Stichworten*, Leipzig, 1988
 J.J.M. Timmers, *Christelijke symboliek en iconografie*, Weesp, 1985

*) Ada van Deijk studeerde Nederlands M.O. en kunstgeschiedenis a.d. R.U. te Utrecht met als specialisatie de middeleeuwse bouwkunst. Van haar hand verschenen "In de voetsporen van Emo en Menko" en "Romaans vademecum". Zij verzorgt recensies over kerkelijke kunst voor het dagblad "Trouw".

Romaans Nederland

In mei is verschenen *Romaans Nederland*, de Nederlandstalige editie van *Pays-Bas romans* uit de beroemde Franse serie "La Nuit des Temps" van kloosteruitgeverij Zodiaque.

Kunsthistorica Ada van Deijk heeft in opdracht van Zodiaque het deel Nederland verzorgd. Zij behandelt in haar inleiding de Romaanse kerkbouwkunst, materiaalgebruik, muurgeleding, westwerken, crypten, het landschap, de vernieuwingen, afbraak en restauraties. Vervolgens worden uitvoerig de belangrijkste kerken behandeld. Na een hoofdstuk met korte beschrijvingen van de andere kerken in alle provincies volgt een hoofdstuk met overige Romaanse bouwkunst en beeldende kunst als sarcofaagdeksels, timpanen, kapitelen, doopvonten, houten beelden, edelsmeed- en emailwerk en codices.

De uitgave telt in totaal ca. 350 pagina's waarvan 112 pagina's in duotone en 8 in vierkleurendruk. Alle uitvoerig behandelde kerken zijn voorzien van plattegronden. De uitgave is in linnen gebonden, met stofomslag.

De verkoopprijs is f 125,-.

Romaans Nederland is een uitgave van Architectura & Natura Pers i.s.m. Zodiaque. ISBN 90.71570.35.5.

Leon Bok

"Begraafplaatsen als cultuurbezit"

Wanneer men een wandeling maakt over een begraafplaats of een kerkhof dan valt het meestal niet op dat de meeste graftekens slechts tijdelijk geplaatst zijn. Veel graftekens verdwijnen weer, na zo'n twintig jaar de nagedachtenis aan de doden levend gehouden te hebben. Het is maar voor weinig graftekens weggelegd langer te blijven staan. Dikwijls is het echter zo dat waardevolle graftekens verdwijnen omdat er weinig over bekend is en omdat bijna niemand weet dat ze er zijn. Ook al zijn er mensen die interesse hebben in een bepaalde begraafplaats, dan nog is het vaak zo dat zij niet weten wat deze te bieden heeft aan graftekens. Incidenteel worden er wel eens pogingen gedaan de meer bijzondere graftekens te vrijwaren van vernietiging. Dat gebeurt bijvoorbeeld door een zogenaamde overname van de rechten op het graf door

een stichting of gewoon door een afspraak met de beheerder. In sommige gemeenten is in de begraafplaatsverordening opgenomen dat bijzondere graftekens op een lijst geplaatst kunnen worden, waardoor deze niet zondermeer verwijderd kunnen worden. De aandacht voor graftekens is groeiende maar al die aandacht levert een probleem op. Om te weten wat er zich aan graftekens bevindt op een begraafplaats of kerkhof moeten deze geïnventariseerd worden. Soms kan aan de hand van de plattegrond, het register en een kleine wandeling al een goed overzicht gemaakt worden. Bij kleine kerkhoven levert dat weinig problemen op. Echte problemen ontstaan wanneer een begraafplaats te groot is voor een direct overzicht. Hoe kan men in zo'n geval een efficiënte inventarisatie uitvoeren?

In 1992 leverde de vereniging de Terebint het antwoord op die vraag door een handleiding voor de inventarisatie van begraafplaatsen en kerkhoven uit te geven. De Terebint is een organisatie die zich inzet voor het behoud van begraafplaatsen en opkomt voor een betere zorg rond begraven en cremieren. De handleiding werd in een handige boekvorm gegoten en vervolgens in eigen beheer uitgegeven.

▲ 1) Graftekens Wijnjewoude

Het boekje bestaat uit twee delen. In het eerste deel wordt een overzicht gegeven van de grafcultuur in Nederland. Het dient als achtergrondinformatie bij het tweede deel van het boekje, waar ingegaan wordt op het proces van inventariseren van begraafplaatsen en kerkhoven.

In het overzicht van de grafcultuur worden een aantal aspecten van begraafplaatsen en graftekens besproken, zoals de historie, de verschillende typen, het materiaal en de symboliek. De onderwerpen worden kort en bondig behandeld en gellustreerd. In de hoofdstukjes over materiaal en symboliek worden de items wat breder behandeld, dit met het oog op de problemen die daarover kunnen ontstaan bij een inventarisatie.

De inventarisatiemethode wordt in het tweede deel gestructureerd en systematisch besproken. Deze methode bestaat uit drie stappen, te weten de voorbereiding, de selectiefase en tenslotte de inventarisatie zelf. In het boekje is tevens een voorbeeld van een inventarisatieformulier opgenomen.

De handleiding is geschreven voor degenen die geïnteresseerd zijn in onze dodencultuur en moedigt hen aan een actieve bijdrage te leveren door zelfstandig, maar bij voorkeur in een werkgroep, een inventarisatie uit te voeren.

Ofschoon men de inventaristoren op het hart drukt de totale hoedanigheid van de begraafplaats (aanleg, beplanting, gebouwen op de begraafplaats, verhouding tussen aanwezige en geselecteerde objecten) niet uit het oog te verliezen bepleit de handleiding de objectgerichte bescherming. Zelfs als men zich ten doel stelt de gegevens te gebruiken voor verder (wetenschappelijk) onderzoek, de samenstelling van een monumentenlijst of als bewustwordingsproces, kan deze objectgerichte benadering onvoldoende zijn. Deze benadering is zeker onvoldoende als de resultaten moeten worden gebruikt in het kader van het toetsen van het ruimtelijk beleid ten aanzien van een dodenakker.

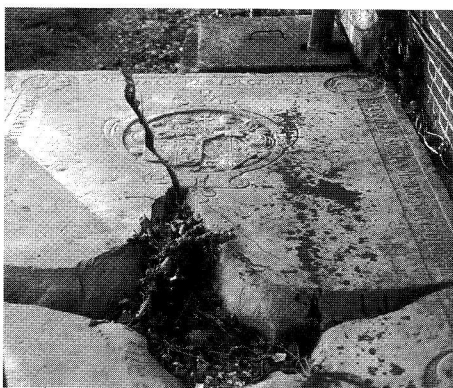
Voor hen die deze inventarisatiemethode gaan volgen wordt al snel duidelijk dat een forse dodenakker met honderden graftekens veel tijd zal vergen. Een goede inventarisatie van één grafteken kan immers al gauw een half uur in beslag nemen, ook al biedt het inventarisatieformulier vaste voor-

keuzemogelijkheden. Immers: in een aantal gevallen moeten de graftekens eerst gedeeltelijk blootgelegd worden, dan wel afgeborsteld om ze te kunnen fotograferen en te beschrijven.

Het moeilijkste onderdeel is misschien wel het correct benoemen van het materiaal, met name de steensoorten. De handleiding geeft daarvoor te weinig aanwijzingen waardoor kennis en ervaring onontbeerlijk zijn.

Ondanks de grondigheid van de handleiding zijn er toch een tweetal zaken die mijns inziens ontbreken. Zo ontbreekt op het inventarisatieformulier ruimte voor wat meer informatie over de betreffende begraafplaats of kerkhof en voor het motiveren van de keuze voor de selectie van het monument.

Overigens is het niet zo dat elke begraafplaats, kerkhof of grafteken het waard is om te behouden. Maar om een keuze te kunnen maken dienen we wel te weten wat er is. Een inventarisatie kan daarbij helpen. De handleiding van de Terebinth is dan ook bedoeld als een methodische en gestructureerde richtlijn voor dergelijke inventarisaties.

▲ 2) Grafsteen te Oldeboorn, symbool en voorwerp van vergankelijkheid

"Begraafplaatsen als cultuurbezit", met inventarisatiehandleiding

Eindredactie Wessel Meijer en Paolo Pisu. Terebinth-reeks: 1 (Utrecht 1992); 63 pp, geïllustreerd en met literatuuropgave ISBN: 90-7-4455-01-8. Prijs f 19,90

Evert Kramer*

Middeleeuws Friesland

Aan het omslag van deze forse dissertatie is wat de vormgeving (afmeting, kleurcombinatie en motief) betreft goed te herkennen in welke hoedanigheid Gilles Jan De Langen (1959) tijdens het afronden van zijn proefschrift ook nog actief was. Als secretaris van de Vereniging voor Terpenonderzoek wist hij in de rol van eind-redacteur in buitengewoon korte tijd deze inmiddels 75-jarige vereniging te verrijken met twee nieuwe verzamelbundels van artikelen in een reeds eerbiedwaardige serie.

Vóór, maar ook tijdens zijn dissertatie-onderzoek verschenen reeds artikelen van zijn hand over onderzoek op het Friese platte-land (Oldeboorn) en Leeuwarden (Gouverneursplein, Speelmansstraat). Ook bij de opgravingen en latere uitwerking van het onderzoek naar het vroeg-middeleeuwse grafveld te Oosterbeintum in 1988/'89 was De Langen nauw betrokken.

In "Middeleeuws Friesland" wordt vanuit het perspectief van Groot Friesland ingezoomd op het gewest Oostergo. Vanuit diverse invalshoeken en op basis van een gedegen analyse van een groot aantal niet eerder gepubliceerde opgravingsgegevens wordt in een consistente betoogtrant de vroeg- en volmiddeleeuwse economie van het gewest Oostergo in beeld gebracht. Hoewel De Langen benadrukt dat in dit stadium van onderzoek nog geen definitieve antwoorden te geven zijn, durft hij uiteindelijk wel te stellen, dat de Friese economie niet wezenlijk verschilde van die van de andere streken in Noordwest Europa. Het tot nu toe gangbare beeld over oorsprong, omvang en status van de Friese handel komen hiermee in een volledig andere dimensie te staan en de door hem bewandelde weg om tot deze opzienbarende conclusie te komen is zeker de moeite van het nalezen waard.

In vijf hoofdstukken behandelt De Langen successievelijk het steeds meer door menselijk ingrijpen veranderende landschap, de ontginningen van het hogere achterland, de omvang van het vroeg-middeleeuwse kern-gewest, het verschijnsel handelsnederzetting (aan de hand van de ontstaansgeschiedenis van Leeuwarden) en de 9de/10de-eeuwse veranderingen binnen de Friese boereconomie (met de introductie van 11de-eeuwse muntplaatsen en het begin van marktgerichte economie).

Basis voor zijn onderzoek vormen in de eerste plaats vooral een aantal, niet eerder uitgewerkte, oude opgravingen (waarvan de omvangrijkste wel zijn geweest die te Foudgum, Wijnjeterp, Kloesewier, Smalle Ee en vooral Leeuwarden). Zelf deed hij op bescheiden schaal onderzoek te Holwerd, Oldeboorn en bij de Veenhoop. De taaië strijd die moest worden gevoerd om dit weerbarstig bronnenmateriaal publicatiegereed te maken is in dit proefschrift duidelijk te volgen. Het moeten doorvorsen van oud en soms moeilijk toegankelijk opgravingsmateriaal, het rekening moeten houden met door tijd ontstane, veranderde maatstaven en de grote onderzoekshielen in de historisch-geografische achtergronden van het gewest Oostergo waren geen geringe obstakels. Het eindresultaat mag er zijn en het uitzonderlijk belang van deze dissertatie voor toekomstig archeologisch onderzoek is evident.

In de eerste drie hoofdstukken bouwt De Langen voort op eerdere resultaten van onderzoek zoals van dat naar de ouderdom van de bedijkingen, de verspreiding en datering van de kerken, het toponiemen-onderzoek, de landschappelijke geleding en de karakteristieke nederzettingsspatronen. Bekende onderzoekers als Griede, Rienks en Walther, Van den Berg, Halbertsma, Elzinga en Miedema worden veelvuldig geciteerd, maar hun werk wordt tevens hier en daar van kritische noten voorzien.

Juist in de Keppelstok is het op zijn plaats om wat dieper in te gaan op De Langens visie op datering en manier van afsplitsen van de vroegste kerken. Zijn inventarisatie van dateringsgegevens van alle kerken in Oostergo is -zoals ook de behandeling van de andere gegevens die in de eerste drie hoofdstukken ter sprake komen - voor Noord-

Nederland iets nieuws. Nu worden kerken niet in de eerste plaats om hun eigen monumentale waarde beschreven maar gebruikt om de grote lijnen van de bewoningsontwikkeling en daarmee de economie van Oostergo te reconstrueren. Daarmee blijft De Langen niet uitsluitend passief m.b.t. zijn kerkhistorische gegevens. Juist op grond van zijn gehele betoog koppelt hij uiteindelijk terug en plaats hij, voorzichtig nog, een aantekening bij de gebruikelijke dateringen. Op basis van de aanwijzing dat de ontginningen al in de 10de eeuw op gang gekomen zijn, voorts het gegeven dat moederkerken ouder zijn dan hun soms ook al vroeg in tufsteen opgetrokken dochterkerken, het feit dat juist de moederkerken vaak vervangen zijn en de recente vermoedens dat de St.-Maartenskerk in de stad Groningen misschien al in de vroeg-10de eeuw van tufsteen was, durft De Langen de stelling te verdedigen dat ook in Oostergo rond eind 10de/vroeg 11de eeuw tufstenen kerken moeten hebben gestaan. Zijn advies is dan ook om de traditionele dateringen wat meer los te laten en het tijdvak van gebruik van

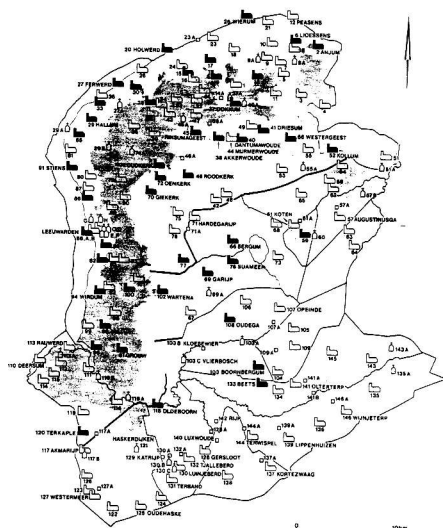
tufsteen aanzienlijk op te rekken naar een vroeger begin. In Hfdst. IV, noot 3 bouwt hij deze these nog verder uit rond de volgens hem veel te jonge datering van de St.-Vitus in Leeuwarden; de bouw van deze moederkerk moet volgens hem eerder in de door hem voorgestelde periode vallen in plaats van in het tot nu toe veronderstelde laat-elfde eeuwse tijdvak. Daarmee treedt hij in het voetspoor van Herma M. Van den Berg die in de Keppelstok nr. 33 van 1986 al eerder een vroegere datering voor de St. Vitus had voorgesteld, zij het dat zij het bij een midde elfde-eeuwse datering hield.

Met de uitwerking van onderzoek te Smalle Ee (onderzoek in 1922 en 1980) en Kloesewier (idem 1976) in de ruilverkaveling Boornbergum sluit hij zijn interessante bevindingen rond het hoofdstuk kerken af. Volgens De Langen is het achterland van Oostergo door de bewoners van de kleigordel pas in de volle middeleeuwen grottscheeps ontgonnen. Hij baseert zich hierbij op de ouderdom van hun kerken en oude kerkhoven; de randontginningen gaan zeker al tot de 10de eeuw terug.

De verkregen resultaten uit de opgravingen te Smalle Ee rechtvaardigen volgens hem de hypothese dat de kerk hier in de 11de/12de eeuw (en misschien al in de late 10de eeuw) de kerk van Boornbergum was, vóór dit dorp in de 12de eeuw naar de huidige plaats verschoof.

Het oudste grafveld te Kloesewier bleek zelfs al uit de 10de/vroege 11de eeuw te stammen. De omgeving van Kloesewier was evenwel reeds vóór de aanleg van dit grafveld bewoond, waarmee werd bewezen dat de rivierontginningen, evenals de randontginningen, al in de 10de eeuw op gang gekomen moeten zijn. Deze datering wordt door De Langen nog eens bevestigd met de uitkomsten van het archeologisch onderzoek in Oldeboorn, waar kon worden aangetoond dat deze nederzetting waarschijnlijk al rond 1000 de handelsnederzetting was van een groot deel van het nieuw ontgonnen achterland.

Bij zijn behandeling van verkavelingspatronen en nederzettingvormen blijven we ook wat langer stilstaan. Hier rekent hij op overtuigende wijze af met het in de literatuur ontstane beeld van het alom aanwezige ka-

▲ 1) De door Schotanus gekarteerde kerken van Oostergo. De kerken die op de aangegeven plaats in tuf gebouwd zijn (geweest) zijn zwart. De oude kerkhoven zijn met vierkantjes aangeduid. Er zijn meer tufstenen kerken aanwezig geweest (zie tekst). Bron: G.J. de Langen, *Middeleeuws Friesland*, 1992, pg. 90, afb. 18

rakteristieke terpdorp met radiaire kavelstructuren. Weliswaar komt dit dorpsstype veel voor, bewaard in diverse stadia van oorspronkelijke gaafheid, maar toch is dat type volgens De Langen zeer duidelijk gebonden aan het eigenlijke knipkleigebied (vgl. zijn kaart in afb. 52) met haar onregelmatige blokverkavelingen; de mooiste voorbeelden zijn wel Foudgum, Brantgum en Hogebeintum. In deze zone wordt het landschap bepaald door geringe hoogteverschillen en grillig verlopende, natuurlijke waterlopen. De Langen gaat er van uit dat de boerenbedrijven binnen een nederzetting in samenstelling aan elkaar gelijk waren. Dit verklaart volgens hem de radiaire indeling van nederzettingen met meer dan vier boerderijen (pas dan wordt de terp in parten opgedeeld met hoeken scherper dan 90°) in een egale omgeving (het knipkleigebied). In een egale omgeving bewerkstelligde men met de radiaire opdeling van de terp direct aan de terp grenzende stroken land in de vorm van grasland en akkers.

Op langgerekte oeverwallen (vergelijk ook Friesland's Noordwesthoek!) en vooral langs de jongere aanslibbingen was die egale verdeling niet d.m.v. een radiaire verkaveling te bereiken. Daar zien we juist een opdeling vanuit de hogere delen naar de laagten in een strak patroon van parallel verlopende kavels met als resultaat meer rechthoekige nederzettingenvormen (voorbeelden als Niewier, Wierum, Hantumhuizen). Verschil in nederzettingenvorm is vol-

gens hem dan ook niet zozeer een chronologisch verschijnsel maar veel eerder toe te schrijven aan verschil in landschappelijke omstandigheden.

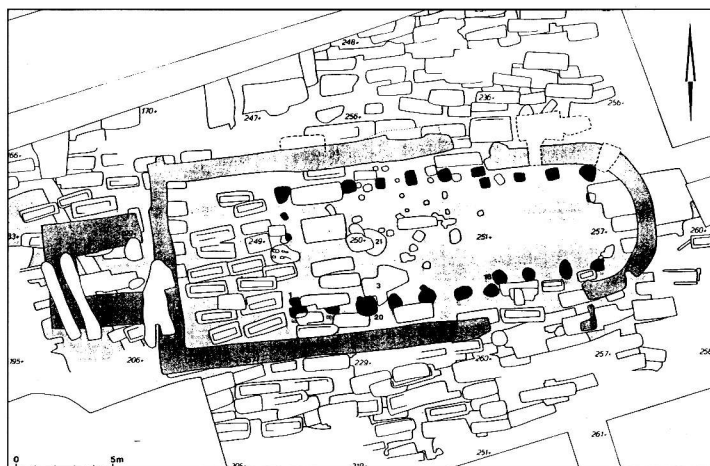
In de volle middeleeuwen vinden, mede ten gevolge van bevolkingsgroei, de jongste uitbreidingen op de nieuwe kwelders plaats. Is wellicht ook de radiaire vorm pas ten gevolge van een toegenomen bevolkingsdruk ontstaan en liggen in de diepere woonniveaus van de terpen in het knipkleigebied ook meer rechthoekige nederzettingenstructuren? Aanwijzingen zijn er al (Ezinge, Feddersen Wierde én Foudgum).

Toekomstig onderzoek moet dit nog duidelijker uitwijzen. Verleidelijk lijkt ondergetekende de gedachte om een vergelijking te zoeken met de communale kibboets in Israël waar eveneens voor een radiaire structuur werd gekozen.

In het vierde hoofdstuk heeft De Langen al zijn bevindingen met het Leeuwarder stadsarcheologisch onderzoek geïntegreerd.

Dankbaar maakt hij hier gebruik van de omvangrijke opgravingsactiviteiten in de oude binnenstad door de oud-provinciaal archeoloog G. Elzinga en zijn naaste medewerkers en door de Commissie Archeologisch Stads- kernonderzoek Leeuwarden (CASOL).

Door een aantal kritische vragen rond het ontstaan van vorm en functie van een handelsterp na te trekken komt De Langen tot zijn belangrijkste conclusie, dat het postgevatte beeld van een handelsterp vanaf

◀ 2) **Smalle Ee 1980.**
De plattegronden van de stenen kerk en haar houten voorgangster. Het lichtste raster geeft de ongestoorde zandondergrond weer.
Bron: G. J. De Langen, *Middeleeuws Friesland*, 1992, pg. 111, afb. 29

reeds de Karolingische tijd, sedert Schuurs in 1979 verschenen proefschrift over middeleeuws Leeuwarden, iets te voorbarig is geweest. In de late 9de/10de eeuw vervulde Leeuwarden volgens De Langens strenge analyse waarschijnlijk nog geen uitzonderlijke economische rol, vergeleken met de grotere Oostergose nederzettingen langs de kust. Ook qua omvang was de nederzetting toen nog niet uitzonderlijk.

De conclusies in het vijfde hoofdstuk moeten volgens De Langen voorlopig nog wat voorzichtig zijn. Aanvankelijk was het grootste deel van het kerngewest opgedeeld in nederzettingsgroepen die alle een evenredig aandeel in de hogere kwelder, de overgangsgebieden, het kweldebekken en het hogere achterland hadden. Met de start van de grote ontginningen ontstonden nederzettingsgroepen met een geheel andere opbouw. Pas dan was er sprake van een beginnende gewestelijke differentiatie, met als gevolg het ontstaan van de regionale markten Leeuwarden en Dokkum. Het is volgens hem echter niet geheel uit te sluiten dat niet reeds vóór de 10de/11de eeuw enkele hoofddorpen al een marktfunctie vervulden.

De laat-9de/10de-eeuwse verandering wordt door De Langen aangeduid als de overgang van een boerenbestaanseconomie naar een boerenmarkteconomie; de vroeg-middeleeuwse handelscontacten zijn goed te verklaren met redistributie en reciprociteit, aldus de schrijver. Deze handel leidde nog niet tot vrije vestiging van handel en nijverheid en stond ook los van de gewestelijke voedselvoorziening.

Daarmee zijn we toegekomen aan een slotconclusie over dit werk. We kunnen de constatering van de uitgevers op de achterflap slechts beamen dat met deze studie in zijn veelzijdige aanpak nu een gedegen overzicht voorhanden is van de huidige kennis over de Friese economie van Oostergo in de vroege en volle middeleeuwen.

De uitgave is zeer verzorgd. Verbazen doen we ons soms alleen wat over de archaïsch aandoende uitdrukkingen als "bij ontstentenis van" of "alwaar", de breedspakige stijl en omzichtige manier van formuleren. Maar dat zal zijn oorzaak vinden in de meer his-

torische achtergrond van de schrijver en zullen we hem maar niet "euvel duiden". Als bijlagen zijn een voortreffelijk notenapparaat per hoofdstuk opgenomen, 3-paginatagrote samenvattingen in het Nederlands en Engels, een lijst van vindplaatsen met coördinaten en een uitgebreide literatuurverwijzing. De tekst is verder uitgebreid voorzien van verklarende kaarten, foto's, opgravingsvlakken, profielen en illustraties van vondstgroepen.

Het Fries Museum is er als provinciaal-depot van opgravingsvondsten weer een stuk toegankelijker op geworden. Ook zal deze studie tevens een veel geraadpleegd naslagwerk bij toekomstig terpenonderzoek blijven.

Zijn promotie bij prof. dr. H.T. Waterbolk op 11 juni 1992 vormt gelukkig niet een afsluiting van De Langens studie van ons fraai terpenlandschap in het algemeen en zijn interesse voor de middeleeuwen in het bijzonder. Sinds najaar 1992 is De Langen namelijk als projectleider bij RAAP verantwoordelijk voor de archeologische herinventarisatie (het project "Bescherming op Maat") van het Friese terpengebied. De provincie Friesland gaf de stichting RAAP (Regionaal Archeologisch Archiverings Project) de opdracht om in maximaal vier jaar tijd archeologische terreinen te inventariseren teneinde tot een meer doeltreffende bescherming op langere termijn te komen.

Ook de komende jaren mogen we van De Langen publicaties over de terpen verwachten. Dit zou bovendien geheel in overeenstemming zijn met zijn 12de stelling bij het proefschrift: "Ik denk, dus ik ben er nog niet".

G.J. De Langen, *Middeleeuws Friesland. De economische ontwikkeling van het gewest Oostergo in de vroege en volle middeleeuwen*. Wolters Noordhoff/Forsten, Groningen, 1992. ISBN 90.6243.124.5; 395 pp. ill. Prijs f 58,-. Diss.

* Drs. Evert Kramer (1947) is als archeoloog en Hoofd Collecties verbonden aan het Fries Museum; publicaties over terpenonderzoek en steentijd in o.a. Helinium en Palaeohistoria

STICHTINGSNIEUWS

Van de secretaris

Op **zaterdag 15 oktober 1994** wordt een donateursvergadering gehouden in het dorpshuis "Nij Franjum" te Marssum, aanvang 13.30 uur.

Agenda:

- 1) Opening door de voorzitter met een overzicht van de werkzaamheden van de Stichting
- 2) Overname kerk(en)
- 3) Restauratie en onderhoud van kerken en torens
- 4) Gelegenheid tot gesprek over ons werk
- 5) Rondvraag
- 6) Sluiting

Hierna volgt o.l.v. Jhr B. van Haersma Buma een bezichtiging van de 16e eeuwse Heringastate, bekend als het "Popta slot", met poortgebouw en van de 13e eeuwse Hervormde kerk te Marssum, die een fraai interieur heeft met een aantal familiebanken en een geres- taureerd van Gruissen-orgel uit 1803.

U bent als donateur van harte welkom.

▲ Interieur Hervormde kerk te Marssum

Restauratie oudste orgel van Friesland

In de Hervormde kerk van Blessum, sinds 1971 eigendom van de Stichting, staat het oudste orgel van Friesland uit 1659 (Zie omslag). Het instrument is een éénmanueel positief, gebouwd door W. Meynerts. De kas van het orgel is van de Leeuwarder kistenmaker Yde Carsten. In 1789 werd het orgel verbouwd door J. Spoorman en voorzien van nieuw snijwerk.

De Orgel Restauratie Commissie Blessum wil via allerlei fondsen en instanties en veel partikulieren de financiën voor de restauratie zien rond te krijgen. De algehele restauratie kost f 150.412,-. Inmiddels is al een bedrag van f 40.000,- ontvangen. Deze restauratie vindt eventueel plaats zonder overheidssubsidie daar dit de restauratieplannen voor de kerk te Boksum in dezelfde burgelijke gemeente Menaldumadeel in gevaar zou kunnen brengen.

De orgelrestauratie te Blessum kan niet langer wachten, daar anders het instrument verloren zou gaan.

Wilt u meehelpen restaureren? U kunt uw financiële bijdrage storten op rekening nummer 31.32.00.629 t.n.v. Commissie Orgelrestauratie Blessum.

Pastorieën in Friesland

Allen die reageerden op mijn oproep inzake oude pastorieën in Friesland wil ik graag van harte danken voor hun brieven. Uit verschillende streken kwamen gegevens binnen van bouwtekeningen tot dierbare herinneringen en, hoe verschillend getoonzet ook, zij zullen een bijdrage kunnen vormen aan een studie over oude pastorieën in Friesland, die ik voor de Keppelstok hoop samen te stellen. Voor andere reacties is nog tijd. Vooral uit het zuiden en zuidoosten van Friesland, het oude gebied Zevenwouden, kwam tot nog toe weinig respons. Alvast hartelijk dank!

Herma M. van den Berg

Van de excursiecommissie

▲ 1) *Exmorra*

Voorjaarsexcursie 1994

De voorjaarsexcursie van 26 maart 1994 was gesitueerd ten zuidwesten van Bolsward en wel naar de kerken van Allingawier, Exmorra, Longerhouw en Tjerkwerd. Voor de bustocht hadden zich 155 deelnemers aangemeld, waarvan enkele teleurgesteld moesten worden wegens plaatsgebrek en het feit dat zij zich later dan de gestelde datum van 3 maart 1994 hadden aangemeld. Het probleem is dat de excursiecommissie drie weken voor de tocht moet beslissen hoeveel bussen er zullen rijden. Gelet op de kosten, dient er per bus voldoende belangstelling te bestaan. Deze gegevens zijn vooraf duidelijk op de toegezonden circulaire kenbaar gemaakt.

Toch valt het de excursiecommissie moeilijk om iemand te moeten teleurstellen. Anderzijds is het niet verantwoord een bus te laten rijden, die voor driekwart leeg is wat tot gevolg heeft dat de prijs per deelnemer niet onaanzienlijk moet worden verhoogd.

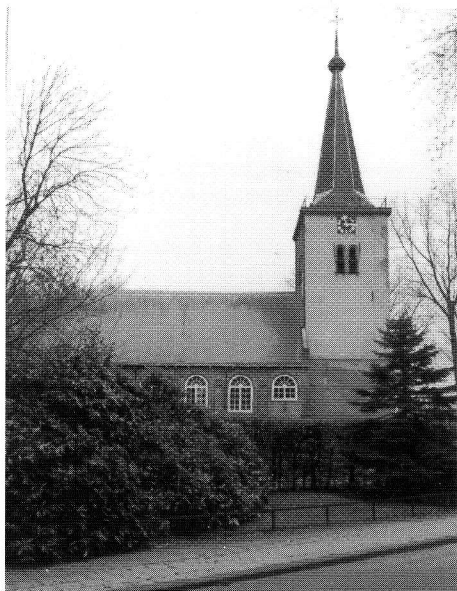
Er woei op 26 maart een stevige koude noordwestenwind maar het was droog en de zon scheen, wat veel goedmaakte. Behalve de deelnemers per bus hebben velen met eigen vervoer de opengestelde kerkgebouwen bezocht. Bij de toelichting over bouwgeschiedenis en bijzonderheden waren de kerken meestal bomvol. De dank van de excursiecommissie gaat vooral uit

naar de enthousiaste vrijwilligers, die door de dorpsgemeenschappen van de bezochte kerken waren opgeroepen om mee te helpen deze tocht te doen slagen. Zo moest één van de bussen op een vrij smalle weg uitwijken voor een tegenligger. De bus kwam in de zachte berm en zakte weg. Binnen de kortst mogelijke tijd waren twee trekkers ter plaatse om deze bus weer op het asfalt te brengen en in staat te stellen de tocht zonder noemenswaardig tijdverlies te vervolgen. De reacties over deze tocht waren over het algemeen positief, wat de commissie aanspoort om verder te gaan.

Najaarsexcursie 1994

De datum van de najaarsexcursie is zaterdag 8 oktober 1994 en voert naar de zuid-oosthoek van Friesland. Bezocht zullen worden de R.K.-kerk van Steggerda en de Hervormde kerken van Nijeholtpade, Oldeholtpade en Ter Idzard. Laatstgenoemd gebouw is eigendom van onze Stichting, maar moet nog worden gerestaureerd.

S. Grijpstra (secretaris)

▲ 2) *Oldeholtpade*

CHEQUE van f 30.000,- voor Schurega

Op 23 november 1993 overhandigde directeur W. Lok van het jubilerende bedrijf Bouwmateriaalhandel N.V.B. Vermeulen een cheque van f 30.000,- aan de voorzitter van de Stichting Alde Fryske Tsjerken. Het 125-jarig bestaan van N.V.B. Vermeulen was de aanleiding tot dit feestelijk gebeuren. Het bedrag werd in grote dank aanvaard.

Voor de kerk van Schurega is een restauratieplan dat f 623.382,- kost. De Stichting, die sinds 1973 eigenaar is van de kerk, neemt f 245.992,- voor haar rekening.

De provincie Friesland heeft te kennen gegeven niet te volgen met haar 10% van subsidiabele kosten, zodat de Stichting een tekort heeft van f 52.324,-.

De directie van N.V.B. Vermeulen wist haar jubileumgift dan ook zeer goed te besteden. Tenslotte is het kerkje van Schurega het enige monument in het dorp. Bovendien is het gesitueerd in een bijzonder fraai landschap, terwijl het ook nog cultureel centrum wil zijn voor de omgeving. Vooral voor dat laatste is de restauratie een belangrijke stimulans.

▲ *Het grote moment*

Hoofdaannemer Bleeker te Bolsward is onder leiding van architect Gerben Brouwer te Beesterzwaag inmiddels gestart met de restauratiewerkzaamheden.

Er is nog een financieel tekort van f 22.324,-.

Wie mee wil helpen aan deze restauratie kan een financiële bijdrage storten op gironummer 22 07 600 t.n.v. Stichting Alde Fryske Tsjerken met vermelding "Kerk Schurega".

Restauratieplan Goïngarijp

De Stichting heeft als eigenaar van kerk en klokkestoel te Goïngarijp op 31 december 1993 burgemeester B. Kuiper van de gemeente Skarsterlân het restauratieplan aangeboden: een nieuw geluid!

Voorzitter B.H.H. Muller drong er bij de gemeente Skarsterlân op aan haast te maken met restauratie. De gemeente zal deze in haar plannen moeten opnemen. De kerk van Goïngarijp is in 1770 gebouwd.

In totaal is ruim f 200.000,- nodig om het plan voor een uitgebreide restauratie uit te kunnen voeren. De Stichting hoopt 80% rijkssubsidie binnen te krijgen voor de restauratie, alsmede 10% van de provincie Friesland, zodat voor de Stichting zelf ook een percentage van 10% overblijft.

▲ 2) *Oude klanken, nieuwe geluiden.*

Uitwellingerga 'ontluikt'

In Twellegea heeft de kerk alle luiken weer open en daarmee ontluikt zij uit een lange winterslaap. Als we de naamkundigen mogen geloven komt in de dorpsnaam tot uiting, dat het dorpje ooit buitendijks lag, onbeschermd, als "gea bûten de wal", de Hoyta Wala, een diluviale terreinplooi. Wie van symboliek houdt zou daarin afzijdigheid en isolement kunnen zien. En zeker was dat er vroeger bij gebrek aan landwegen. Dat de kerkdiensten en de gesubsidiëerde activiteiten van het dorpshuis de laatste tijd in het andere tweelingdorp Oppenhuizen plaats vinden heeft weer een andere oorzaak. Maar los daarvan: Top en Twel zijn echte tweelingen en samen kunnen zij dan ook terugzien op een geslaagde restauratie van het laat-17e eeuwse kerkje. Ook archeologen hadden daarbij hun belangstelling getoond. Er was heel wat onder de grond gewroet. Behalve de turven onder de herenbank, een milieuvriendelijke vorm van isolatie in vroegere dagen, waren ook de fundamenten van een 13e eeuwse kerkje blootgelegd. Exacte datering daarvan bleef bij gebrek aan vondsten onmogelijk (Jaarverslag 1992 R.O.B.). Op 9 december 1993 was het dan eindelijk zover en hadden velen gehoor gegeven aan de kleurige uitnodigingskaart, een drieluik, maar dan wel met een rouwbord. Gemengde vreugde? Tijdens de ontvangst was er gelegenheid voor een eerste aanblik. De kleuren zijn vrolijk genoeg voor de nieuwe functie, al ziet een kerkganger ook graag het hemels blauw van het gewelf. Het moderne interieur heeft een fraaie indirecte verlichting, een weggewerkte verwarming en comfortabele stoeltjes op "imitatieparket". Moest kerkse stemming plaats maken voor lichtvoetiger bezigheden? De fraaie preekstoel, de sobere herenbank met gekleurde vazen, het orgel en enkele overgebleven kerkbankjes aan de voet ervan, houden in ieder geval de herinnering aan het bovenaardse van de oorspronkelijke bestemming levendig. Er kunnen nog wel kerkdiensten worden gehouden. Voorzitter Ate Dijkstra van de Plaatselijke Commissie zei vol overtuiging: "It bliuwt it hûs fan God!" Architect Gerben Brouwer vermeldde, dat hij October 1988 de opdracht had gekregen "om het maar rustig aan te doen". Vandaar dat er tot op de laatste dag was gewerkt door het Weidumer restauratiebedrijf Van der Werf, door de onderaannemers en niet te vergeten door de vrijwilligers. "Nu deze restauratie klaar is begint

het onderhoud" voegde hij er diepzinnig aan toe. Stichtingsvoorzitter Ber Muller tapte uit het (lege) vaatje van de financiën: van de totale kosten ad f 659.000,- kwam f 110.000,- voor rekening van de Stichting en de Plaatselijke Commissie. Onder de subsidiabele kosten vallen immers niet de geriefsverbeteringen, zoals keukens, toilet e.d. voor het multifunctioneel gebruik.

▲ 1) *Meer licht in de kerk*

Toen burgemeester Marten F. Koopmans van Wymbritseradiel het laatste luik had geopend en dit gedenkwaardig ogenblik door handmatig klokgelui wereldkundig was gemaakt, somde de voorzitter vervolgens de technische bijzonderheden van de restauratie op. De tand des tijds had letterlijk aan alles geknaagd en constructief was er dan ook het één en ander mis. Vandaar de strook beton onder de muren, de betonvloer, de opgekrikte preekstoel, herstelde voegen en muurankers. Ook het orgel is weer "blij gestemd" en trots staat een jonge haan op de toren. Een rollaag accentueert de ronding van de vensters. En met een nieuwe omgang en beukenhaag zorgde de burgelijke gemeente voor een passende omlijsting om de kerk. De burgemeester, na enige moeite voor het eerst op de preekstoel geklommen, beklem-

toonde, dat de restauratie niet alleen herstel in oude staat betekent, maar ook het toevoegen van nieuwe waarden. De gemeente is 126 rijksmonumenten en 600 beeldbepalende karakteristieke panden rijk, maar dit bezit maakt haar er niet rijker op! Het budget hiervoor loopt gestadig terug, van f 380.000 in 1986 naar f 237.000 in het jaar 2000. Daarom ook moest zij "nee" zeggen tegen de aandring om ook voor de toekomstige exploitatie een extra duit in het zakje te doen. Maar ten aanzien van de omgeving heeft zij zich niet onbetuigd gelaten. Te midden van een beschermd dorpsgezicht is deze kerk een aantrekkingspunt voor het cultuurtoerisme in dit waterrijk gebied.

De Hervormd-Gereformeerde Federatie en de Vereniging van Dorpsbelangen hadden ieder een vertegenwoordiger afgevaardigd. De éne zag de kerk, ooit gewijd aan Johannes de Doper, nog steeds als een vingerwijzing naar

de hemel. De ander wees op het belang van monumentale kerk en leugenbank voor de sociale contacten van de dorpsgemeenschap. De vrouwenvereniging Dorkas liet het niet alleen bij woorden.

Stichtingsvoorzitter Muller stond tenslotte nog stil bij het restauratieprogramma, dat tot het jaar 2000 vol zit. Na restauratie moet regelmatig onderhoud plaats vinden, anders is het na twee generaties weer mis! Daarbij speelt de Plaatselijke Commissie een sleutelrol.

De buurtvereniging, begeleid door de vrolijke noten van een koperkwintet, schonk een Friese vlag met stok. Deze gebeurtenis wordt in historisch perspectief gezet door het boek van Jabik van der Bij: "Pastoars, dûmns en tsjerkefolk yn Top & Twel." Het jonge haantje zouden wij toe willen wensen: Blijf op en top... Het ga U wél!

W.A. Bangma

"Pro fanis fanaticus"

Geestdrift en gedrevenheid kenmerken Dr. Regnerus Steensma, op 12 februari jl. als eerste begiftigd met de erepenning van de Stichting Oude Groninger Kerken. Die onderscheiding is een hartelijke gelukwens onzerzijds waard!

Dr. Steensma is directeur van het Instituut voor Liturgiewetenschap aan de R.U. te Groningen. Hij was medeoprichter en secretaris van de dit jaar haar vijfde lustrum vierende Stichting Oude Groninger Kerken, eigenaresse van 42 van de 160 monumentale kerken in Groningen. Maar hij was ook medeoprichter en (vice)-voorzitter van de volgend jaar eveneens 25 jaar oude Stichting Alde Fryske Tsjerken, eigenaresse van 29 van de 300 monumentale kerken in Friesland. En zo zijn er nog wel enkele functies te noemen. "Een kerkengek" zo typeerde het Nieuwsblad van het Noorden (d.d. 18 januari 1994) hem enigszins cru. Wij zouden die gedrevenheid ook "fanatisme" in een zeer toepasselijke zin kunnen noemen, ons herinnerend, dat de oorspronkelijke grondbetekenis van dat woord teruggaat naar het latijnse woord heiligdom: "fanum". Hier is immers sprake van een toewijding en bezieling voor het huis van de Heer, juist daar waar "profane" ontwijding en ontluistering dreigen als gevolg van moderne maatschappelijke ontwikkelingen. Het verloren gevecht om de kerk van Heveskes

spreekt in dit verband boekdelen. Ondanks dat is Steensma niet vervreemd of geïsoleerd geraakt te midden van die moderne wereld. De laatste jaren heeft hij in toenemende mate juist voor en in de moderne kunst gezocht naar religieuze drijfveren. Zijn geldbedrag besteedde hij dan ook voor een catalogus van de tentoonstelling "Met loden vleugels". Dertig Groninger kunstenaars zullen deze zomer hun moderne schilderijen in drie kerken van het Westerkwartier aan de wand hangen.

Niemand weet intussen beter wat een hek-sentoer het is geweest (en nog is!) om de kerk midden in het dorp te (be)houden! Fondswer-ving, organisatie van het apparaat, deskundig management en verantwoord beheer zijn daarbij voorwerp van inzet.

Op 7 november 1969 ging als eerste object de toren van Zuidwolde over naar de Groninger Stichting. Op 10 november 1971 werd als eerste eigendom de kerk van Augsbuurt overgedragen aan de Friese Stichting. Toepasselijk op het dicht naast elkaar opereren van beide Stichtingen zou een citaat uit de beschrijving van de toren van Zuidwolde kunnen zijn: "De naast elkaar liggende velden zijn door smalle kolonnetten gescheiden".

Wij wensen Regnerus Steensma en ook de jubilerende Stichting toe, dat zij vol enthousiasme, bezieling van boven, ten dienste van de kerken bezig mogen blijven!

W.A. Bangma

Rectificaties keppelstok nr. 46

Koorafscheidingsen in Friesland

- pag. 130 1e kolom: lees: doxäle
- pag. 133 foto 4: het rechter fragment is van Wons (dus niet van Woudsend)
- pag. 134 foto 6 onderschrift: lees: zoals in afb. 5 is weergegeven
- pag. 135 foto 7a/b onderschrift: lees: één van de twee stukken (voorkant en achterkant)
NB. beide foto's moeten een kwartslag gedraaid (7a tegen de wijzers v/d klok in, 7b met de wijzers van de klok mee)
- pag. 136 2e kolom: lees: 60°
- pag. 138 noot 4: lees: gelovigen zijn hierover zeer verontwaardigd
- noot 5: regel 10: lees: de hoge koorwanden omheinden het totale koor
- noot 5: regel 19: lees: In de Maartenskerk te Franeker staan deze koorwanden nog om het hoogkoor
- noot 11: vervalt geheel; lees: 'Hall's Iconografisch Handboek, 1979-1992, p 49: H. Adelbert, angelsaksisch koningszoon, doet afstand van de troon en trekt met H. Willibrord als missionaris naar Holland en Friesland; gestorven 740 in Egmond. Hij wordt in de middeleeuwen afgebeeld met Bijbel en lelie (zuiverheid, leraar), terwijl aan zijn voeten kroon en scepter liggen als teken van troonafstand (in Sexbierum waarschijnlijk afgebroken)
- noot 15: lees: H. Halbertsma, Bulletin K.N.O.B., 1970
- noot 16: passage vervalt na de woorden "...zuilrestanten bewaard"
- pag. 148 2e kolom: lees: foto 8: tekening S. Bokma (R.O.B. Amersfoort)

Herkomst foto's in dit nummer

Omslag:

foto: S. Andringa

Van de Redactie:

foto: U Zwaga

Koorafscheidingsen in Friesland:

foto 11: tekening H.S. Simons (Scheepsvaartmuseum Sneek)
foto 12: F.K. Reitsma
foto 13: Tr. Brandsma
foto 14a/b: U. Zwaga
foto 15: Liturgisch Instituut Groningen

Een bijzondere vondst in Weidum:

foto 1: tekening Peter Kooij
foto 2: archief S.A.F.T.

"Begraafplaatsen als cultuurbezit"

foto 1 en 2: U. Zwaga

Van de secretaris

foto: U. Zwaga

Van de excursiecommissie

foto 1 en 2: S. Grijpstra

Cheque van f 30.000,- voor Schurega

foto: Friesch Dagblad

Restauratieplan Goïngarijp

foto: archief S.A.F.T.

Uitwellingerga "ontluikt"

foto: archief S.A.F.T.

De foto van de kansel op pag. 119 van de Keppelstok nr. 46 is van de kansel van Longerhouw (met dank aan de heren de Kogel en van Raalte).

ZUIDERGRACHTSWAL 25 - 8933 AE LEEUWARDEN
TELEFOON 058 - 13 96 66 - TELEFAX 058 - 12 22 32

Postgiro 22 07 600 - Bank: Friesland Bank Leeuwarden nr. 29.81.00.703

Kantooruren: 's morgens 9.00-12.00 uur en 's middags 14.00-16.30 uur.

Secretariaat 'De Keppelstok': H. van der Veen, Van Sytzamastr. 1, 9145 SP Ternaard, Tel. 05198-1692

Druk: Grafisch Bedrijf Hellinga, Wismastate 7A, Postbus 6020, 8902 HA Leeuwarden, Tel. 058-660906

STICHTING ALDE FRYSKE TSJERKEN